

התכנית "שותפות בין קהילות" תכנית הליבה של עמותת "אפשר אחרת" לקידום חיים משותפים בין יהודים וערבים בישראל

ד"ר נהאיה עווידה חג יחיא וד"ר אריאלה בארי בן ישי
מעבדת המחקר במרכז לקידום חיים משותפים – בית ברל.
עוזרת מחקר- שירה רוט- אוניברסיטת בן גוריון.
הוצג ביוני 2023.

תוכן עניינים :

3-4.....	תקציר מנהלים.....
5-6.....	מבוא.....
7-9.....	מתודולוגיה.....
9-19.....	ממצאים.....
9.....	א. יצירת תהליכים משמעותיים בין יהודים וערבים בישראל.....
9-11.....	ב. יצירת שינוי תפיסתי ביחס ל"אחר" והפחתת דעות קדומות וסטיגמות.....
11-13.....	ג. העלאת מודעות לדעות קדומות ולסטיגמות וערעורן.....
13-14.....	ד. פיתוח אמון, מוכנות ורצון במפגש רב-תרבותי.....
15-16.....	ה. מתן הכלים ופיתוח האמון והרצון לשיתוף פעולה רב-תרבותי.....
16-17.....	ו. לספק ידע ביחס למגוון התרבויות והסיפורים של הקבוצות השונות.....
17-18.....	ז. שביעות רצון מההשתתפות בתהליך.....
18-19.....	ח. ליצור קשרים בין קהילות ולחזק את יכולתם לפעול לקידום חברה משותפת.....
19.....	ט. תרומת הפרויקט לפי ממצאי המחקר מעבר למטרות העמותה.....
20-21.....	מסקנות והמלצות.....
22-26.....	רשימת מקורות.....

תקציר מנהלים:

החברה הישראלית היא חברה מרובת תרבויות ושסעים, והיא מתאפיינת בסקטוריאליזציה ובקיטוב הולך וגובר בין קבוצות חברתיות שונות. "השסע היהודי-ערבי", נחשב לקונפליקט המרכזי והמהותי ביותר מבחינת השלכותיו על החברה הישראלית. למתח בין הקבוצות השלכות רבות על שני הצדדים ובמאי 2021 ראינו ביטויים אלימים וקיצוניים למתח שבין שתי הקבוצות.

למערכת החינוך יש יכולת לתרום לעיצוב ולקידום סולידריות חברתית, לסובלנות ולקבלת האחר, אולם מכיוון שהיא ברובה ציבורית ומחולקת לזרמים, רוב הלומדים במערכת החינוך, יהודים וערבים, לא ייתקלו במהלך לימודיהם בתלמיד או במורה מקבוצת הלאום השנייה. ההפרדה בין קבוצות אתניות בשמונה עשרה השנים הראשונות לחיי התלמידים מרחיקה בין חברי הקבוצות ומחזקת סטריאוטיפים.

מתוך הבנת פוטנציאל התרומה של תחום החינוך ושל מערכת החינוך בפרט לקידום חיים משותפים, ומתפיסה מרכזית שהכרת התרבות והחברה של הצד השני עשויה לקרב בין יהודים וערבים ולקדם חיים משותפים, קמה עמותת "אפשר אחרת" אשר פועלת זה 25 שנה מתוך חזון לאפשר שינוי באמצעות יצירת מפגש אישי וישיר בין בני אדם במטרה להפחית חששות, דעות קדומות, ניכור, חשדנות ועוינות, ולהחליפם בסובלנות, בהבנה, באמון, בכבוד ובמחויבות עמוקה לשותפות רב תרבותית בין ערבים ויהודים ובמחויבות לבנות חברה משותפת בישראל.

הדו"ח המובא לעיל מפרט את ממצאי המחקר שנערך במטרה לבחון רעיונות ואפשרויות שעשויים לקדם חיים משותפים ויחסים בין יהודים וערבים בישראל באופן כללי, תוך דגש על פוטנציאל תרומת מערכת החינוך בהקשר זה. הדוח הנוכחי עוקב אחר שינוי התפיסה הרגשית, הן בהפחתת רגשות שליליים והן בשיפור רגשות חיוביים, ובודק את השינוי בעמדות ובסטיגמות בקרב התלמידים המשתתפים בתוכנית, לפי מטרות יוזמי התוכנית של עמותת "אפשר אחרת".

איסוף הנתונים התבצע בשני מישורים: איכותני - תצפיות וראיונות עומק חצי מובנים, וכמותני – שאלונים שהועברו בין התלמידים משתתפי התוכנית, בתחילת שנת הפעילות ובסופה.

השאלונים בחנו חמישה מדדים:

1. שינוי בתפיסה הרגשית- הפחתת רגשות שלילים ופיתוח רגשות חיוביים.
2. פיתוח אמון, מוכנות ורצון במפגש רב תרבותי.
3. פיתוח רצון ומסוגלות בשיתוף פעולה רב תרבותי.
4. פיתוח היכרות בין אישית והיכרות עם התרבות השנייה.
5. שביעות רצון של משתתפי התוכנית (בתוכנית משתתפות כיתות אורגניות, כלומר, התלמידים לא בוחרים להשתתף ופעמים רבות מתנגדים להשתתפות בתחילת בתהליך).
בעיבוד הנתונים נעשתה חלוקה לסוגים שונים של למידה ושל תובנות או לקחים מהמפגשים בין תלמידי הכיתות שהשתתפו בתוכנית, למשל: השפעה על דעות קדומות, סטריאוטיפים שליליים, דימויים שליליים, פחד מהאחר וכדומה.

ממצאי המחקר מצביעים על כך שהתוכנית הפחיתה בקרב המשתתפים סטיגמות ודעות קדומות, ואפילו הגבירה את המודעות לסוגי האפליה והגזענות הקיימים. חל שינוי ברגשות המשתתפים כלפי

הצד השני, לפני ואחרי התוכנית: ירידה בתחושות כעס ופחד כלפי הצד השני, ומנגד – עלייה משמעותית במדדי רגשות חיוביים כגון: אכפתיות והערכה כלפי האחר.

עם שביעות רצון של למעלה מ-80% ממשנתפי התוכנית, ההשתתפות והתהליך הגבירו את מוכנות התלמידים להשתתף במפגשים משותפים של יהודים וערבים, ויותר מכך – רוב משנתפי התוכנית היו רוצים להמשיך במפגשים גם בשנת הלימודים הבאה. התוכנית הצליחה לקרב בין משנתפיה משתי הקבוצות והגדילה את האמון ואת המסוגלות של משנתפיה ביכולתם לפעול במשותף ולשתף פעולה.

ממצאי המחקר מצביעים על כך שהתרחש תהליך של שינוי עמדות ותפיסות מוטעות כמו סטיגמות ודעות קדומות בין התלמידים משני העמים.

התוכנית של עמותת "אפשר אחרת" הצליחה להניע תהליכים משמעותיים בין יהודים וערבים בישראל. תהליכים שיעזרו לשנות את הדרך שבה אנשים חושבים, משוחחים ופועלים.

התכנים הייחודיים של התוכנית היו בעלי השפעה יעילה וחיובית בהפחתת סטיגמות ודעות קדומות, בהיכרות ובהתקרבות ובשינוי תפיסתי. בין הגורמים להצלחת התוכנית, יש לקחת בחשבון את הכימיה וההתאמה בין הקבוצות הנפגשות, מאפיינים אישיותיים של המנחה, מעורבות מחנכי הכיתות והשתתפות של תלמידים אשר מעוניינים בכך.

מסקנתנו ממחקר זה היא כי יש חשיבות רבה להמשך הפעילות ואף להגברת והרחבת מספר המשתתפים והמפגשים המשותפים לבתי הספר כתהליך המעודד ומקדם חיים משותפים ואיכות חיים לשני העמים שחיים באותה מדינה.

מבוא:

החברה הישראלית היא חברה מרובת תרבויות ושסעים, והיא מתאפיינת בסקטוריאליזציה ובקיטוב הולך וגובר בין קבוצות חברתיות שונות (Epstein, 2016; Etzioni-Halevy, 2016). הסקטוריאליזציה נובעת בין השאר מהיחלשות מחויבות המדינה כלפי אזרחיה ובמיוחד כלפי קבוצות חלשות וקבוצות שוליים, מצב אשר מוביל להיחלשות תחושות הסולידריות בין הפרטים והקבוצות אשר מרכיבים את החברה (Swirski, 2016; Yonah, 2016).

היחסים בין יהודים וערבים במדינת ישראל מכונים "השסע היהודי-ערבי", והקונפליקט הזה נחשב לשסע המרכזי והמהותי ביותר מבחינת השלכותיו על החברה הישראלית (פלד ושפיר, 2005). יחסים אלה מתוחים בהרבה היבטים, וקיימת אפליה - גלויה וסמויה, אפליה אישית ואפליה ממסדית כלפי הערבים בישראל; של ערבים כיחידים, מצד יהודים הפועלים על דעת עצמם, ואפליה כלפי הערבים כציבור, מצד מוסדות, רשויות וארגונים. קיים פער עמוק בין יהודים לערבים בערים מעורבות (פרידסון, 2022), כמו כן, מדדים שונים מצביעים על פערים חברתיים וכלכליים ניכרים בין המגזרים (במונחי הכנסה, השכלה ורמת חיים), וכן על אי שוויון בעמדות כוח (בעיקר ברמה הארצית).

מהומות מאי 2021, רצף של אירועים קשים ואלימים בין כוחות הביטחון הישראליים ובין אזרחים ערבים ופלסטיניים, החלו בתגובה לאירועי יום ירושלים ועיד אלפיטר. המאורעות האלימים והמתוחים בירושלים התרחבו והסלימו לכדי מלחמה של ממש - מבצע צבאי בעזה (שומר החומות) ובמקביל התעצמות המתח לכדי תקריות אלימות בין יהודים וערבים אזרחי מדינת ישראל, במיוחד בערים המעורבות. נראה שאירועי האלימות ושפיכות הדמים קירבו את אזרחי ישראל אל סף תהום של מלחמת אזרחים (מרדכי וברנשטיין, 2021). מבצע שומר חומות המחיש את הקלות שבה היחסים בין הקבוצות יכולים להידרדר לכדי אלימות קשה. נראה כי מאז אירועי 2021 חל שינוי לרעה בתפיסותיהם של תלמידים. על פי נתוני עמותת "אפשר אחרת", התלמידים היהודיים מעידים על פחד גובר והתלמידים הערביים על כעס גובר. שתי הקבוצות מעוניינות במפגש משותף פחות מאשר בעבר ופחות מאמינות באפשרות לפעול יחד ולשתף פעולה למען מטרות משותפות. מציאות זו של מתח וחוסר אמון בין הקבוצות ממחישה את חשיבות המשכן של תוכניות הפועלות למען חיים אזרחיים משותפים, ואת הצורך הדחוף בהגברת העשייה והחינוך המשותפים.

תפקיד מערכת החינוך בישראל לחיים משותפים

מערכת החינוך היא אחת המערכות שיכולות לתרום לעיצוב ולקידום סולידריות חברתית, לסובלנות ולקבלת האחר. אולם יש חוקרים הסבורים שמערכת החינוך בישראל לא מגשימה יעד זה מכיוון שהיא ציבורית ברובה, ומחולקת לארבעה זרמים: שלושה זרמים דוברי עברית (חילונים, דתיים וחרדים) וזרם ערבי (Krakowski, 2008) רוב הלומדים במערכת החינוך, יהודים וערבים, לא ייתקלו במהלך לימודיהם בתלמיד או במורה מקבוצת הלאום השנייה (Jabareen & Hager, 2016).

ההפרדה בין קבוצות אתניות בשמונה עשרה השנים הראשונות לחיי התלמידים מרחיקה בין חברי הקבוצות ומחזקת סטריאוטיפים (Allport, 1954). עם זאת, שינוי מבנה מערכת החינוך בישראל נראה בלתי ישים בעתיד הנראה לעין, ושינוי כזה ידרוש משאבים רבים ושינוי חשיבתי יסודי.

פאול-בנימין וריינגולד (2014), אפיינו את מערכת החינוך בישראל כמעודדת חינוך רב תרבותי פרטיקולריסטי, שבו כל מגזר מתמקד בהכרת תרבותו שלו וכמעט שאינו נחשף לתרבויות אחרות. לעומת זאת, חינוך רב-תרבותי פלורליסטי מיועד לכלל התלמידים ומטרתו לחשוף בפניהם תרבויות שונות ולהגביר את רמת הסובלנות שלהם כלפי הקבוצות השונות.

מתוך הבנת פוטנציאל התרומה של תחום החינוך בכלל ושל מערכת החינוך בפרט לקידום חיים משותפים, התפתחו תוכניות שמבקשות ליישם את הפוטנציאל הזה. תוכניות כאלה, המבקשות לקדם את החיים המשותפים באמצעות החינוך, מקבלות עידוד הן מצד משרד החינוך והן מצד יוזמות אזרחיות ומקומיות. מרכיב מרכזי בכל התוכניות האלה הוא התפיסה ש"הכרה של התרבות, החברה, ההיסטוריה, האומנות, המורשת והלשון של הצד השני, שינוי עמדות ודעות קדומות, חשיבות ופיתוח שיתוף הפעולה, טיפוח עיקרון "הביחד" עשויה לקרב בין יהודים וערבים ולקדם חיים משותפים בחברה הישראלית (מבקר המדינה, 2016; סלומון ועיסאווי, 2009). עמדה זו בולטת גם ביוזמות החינוכיות שמבקשות לקדם חיים משותפים בבתי הספר הציבוריים בכלל ובתוך הערים המעורבות בפרט, כמו היוזמה של עמותת "אפשר אחרת".

"השערת המגע" של אלפורט (1954) היא שהדרך הטובה ביותר להפחית עוינות בין קבוצות היא הפגשת חבריהן אלה עם אלה. הטענה היא כי מגע ישיר בין חברי קבוצות יריבות יכול להביא להפחתה של סטריאוטיפים, של דעות קדומות ושל אפליה (מעוז, 2009; פרידמן ואחרים, 2017). על פי גישה זו, מגע בין קבוצתי יכול להועיל בשיפור היחסים בין קבוצות אם הוא ממלא את ארבעת התנאים המרכזיים הבאים: מגע בין אישי ממושך, סטטוס שווה (סימטריה) בין שתי הקבוצות בסיטואציית המגע, שיתוף פעולה של חברי שתי הקבוצות לקראת מטרה משותפת, תמיכה ולגיטימציה מוסדית של מטרות המפגש. יש המסווגים את מודל השערת המגע כמודל השואף לשמר את המצב הקיים של יחסי יהודים וערבים, ושאינו שואף לשינוי חברתי-פוליטי במבנה ובאופי היחסים הנוכחי (מעוז, 2009).

מחקרים רבים דנים בחשיבות המפגשים של ילדים, של נוער ושל אנשים בוגרים השייכים לקבוצות אתניות ולאומיות שונות, ובהשפעותיו החיוביות של המפגש (משרד החינוך, 2020). חלק ממחקרים אלה מנתחים את המפגש בין הערבים ליהודים בישראל לפי השערת המגע ומתמקדים בתרומה של מגע כאמצעי לשינוי ולשיפור יחסים בין קבוצות אתניות, תרבותיות, ולאומיות אלה (בר ובר גל, 1995; מרושק-קלארמן, 1995). רוב המחקרים העוסקים במפגש רב-תרבותי לא דנים ביעילות ובחשיבות המגע בין קבוצות הנמצאות במצב של סכסוך אלים ומתמשך ובמצב של אי שוויון בין הקבוצות (גרינברג ובארי בן ישי, 2020).

לאור כל אלה, מטרת המחקר שנערך הייתה לבחון רעיונות ואפשרויות שעשויים לקדם חיים משותפים ויחסים בין יהודים וערבים בישראל באופן כללי, תוך שימת דגש מיוחד על תרומתה האפשרית של מערכת החינוך בהקשר זה. רעיונות ואפשרויות אלה נבחנו באמצעות ניתוח, הסקה מסקנות והפקת תובנות מתצפיות בפעילויות של התלמידים, מתצפיות בפגישות סיכום של התוכנית ומראיונות עומק מובנים למחצה שנערכו עם מנהלות בתי הספר ועם המחנכות המלוות. המחקר הנוכחי נערך בהזמנת עמותת "אפשר אחרת" במסגרת המחקרים של חוקרי "החממה המחקרית" במכללה האקדמית בית ברל, במטרה לבצע הערכה חיצונית לפעילות החינוכית של עמותת "אפשר אחרת".

מתודולוגיה:

ההקשר של המחקר - רקע

עמותת "אפשר אחרת" פועלת זה 25 שנה מתוך חזון לאפשר שינוי באמצעות יצירת מפגש אישי וישיר בין בני אדם במטרה להפחית חששות, דעות קדומות, ניכור, חשדנות ועוינות, ולהחליפם בסובלנות, בהבנה, באמון, בכבוד ובמחויבות עמוקה לשותפות רב תרבותית בין ערבים ויהודים ובמחויבות לבנות חברה משותפת בישראל.

מטרות העל של העמותה:

1. לייצר תהליכים משמעותיים בין יהודים וערבים בישראל, שיעזרו לשנות את הדרך שבה אנשים חושבים, משוחחים ופועלים: (באמצעות) א. יצירת שינוי תפיסתי ביחס ל"אחר"; ב. פיתוח יכולות הקשבה ושיח עם מי ששונה ממני; ג. מתן הכלים ופיתוח היכולות הנדרשות לטובת שיתוף פעולה רב תרבותי.

2. לספק ידע ביחס למגוון התרבויות והסיפורים של הקבוצות השונות המרכיבות את החברה הישראלית.

3. ליצור קשרים בין קהילות מקומיות ולחזק את היכולות שלהם לפעול יחדיו למען קידום חברה משותפת בישראל.

"אפשר אחרת" מפעילה ברחבי הארץ תוכניות חינוכיות ארוכות טווח המבוססות על מודל הוליסטי רב קהילתי, שמאפשר ל-5000 ערבים ויהודים לפעול במשותף בכל שנה. המודל פועל במקביל עם תלמידי בתי הספר, צוותי החינוך וההוראה, הורים, צוותי עיריות ומנהיגים מקומיים. "אפשר אחרת" מביאה לתוך המערכת הפורמלית את הבלתי פורמלי ומשלבת בין כלי דרמה, אומנות ומוזיקה, הקשבה, התבוננות ואמפטיה, ספורט, מעורבות והתנדבות (מתוך אתר העמותה: [./https://www.anewway.org.il](https://www.anewway.org.il)).

איסוף הנתונים התבצע בשני מישורים – כמותני ואיכותני.

מסגרת ההערכה הכמותית:

במסגרת תוכנית עמותת "אפשר אחרת" למפגש בין קהילות אשר התקיימה בשנת תשפ"ב, קיבלו התלמידים המשתתפים בתוכנית שאלון הערכה, בתחילת השנה ובסופה. התוכנית פעלה בעשר כיתות בחטיבות ביניים שונות מאזורים גאוגרפיים שונים (רמלה, בת ים, יפו, רמת השרון, טירה, קלנסווה, מגדל העמק, נצרת). הנתונים המובאים במחקר זה נובעים ממענה של תלמידים יהודים וערבים מכיתות אלה.

איסוף הנתונים נעשה בחלוקה לערבים - יהודים והתבצע על ידי הגברת שירה רוט, סטודנטית לתואר שני במחקר מאוניברסיטת בן גוריון, אשר כותבת תזה בנושא משיק.

קבוצת הביקורת במחקר הייתה תלמידים מעשר כיתות מקבילות שלא השתתפו בתוכנית, באותם בתי הספר. במקביל לשאלון שקיבלו התלמידים שהשתתפו בתוכנית, חולק שאלון לתלמידי קבוצת הביקורת, שלתשובותיה על השאלון תרומה גדולה בהבנת התמונה הרחבה, לאור העובדה ששאלון סוף השנה התבצע בחודשים מאי ויוני, כאשר החודשים אפריל ומאי היו חודשים קשים ומאתגרים ביחסי יהודים - ערבים, עם מאורעות רבים, פוליטיים ולאומיים, עם פיגועים ואירועי לחימה.

אחת המחשבות המלוות את עיבוד תוצאות ההערכה היא כי לולא תהליך ההתערבות החינוכי ולאור האירועים השליליים שאירעו, המדדים השונים בקרב משתתפי התוכנית היו יורדים מטה בסוף השנה. מדדי כעס, שנאה ופחד היו עולים, ומוכנות למפגש, לשיתוף פעולה ולשיח היו יורדים. חשוב להתבונן בנתונים תוך המחשבה המלווה הזאת.

לוח 1: מספר התלמידים שבחרו לענות על השאלונים, מתוך אלה שקיבלו אותו

חטי"ב			
קבוצת ביקורת	סוף שנה	תחילת שנה	
93	119	110	יהודים
52	120	102	ערבים

השאלון בחן חמישה מדדים:

1. שינוי בתפיסה הרגשית- הפחתת רגשות שלילים ופיתוח רגשות חיוביים.
2. פיתוח אמון, מוכנות ורצון במפגש רב תרבותי.
3. פיתוח רצון ומסוגלות בשיתוף פעולה רב תרבותי.
4. פיתוח היכרות בין אישית והיכרות עם התרבות השנייה.
5. שביעות רצון של משתתפי התוכנית (בתוכנית משתתפות כיתות אורגניות, כלומר, התלמידים לא בוחרים להשתתף ופעמים רבות, בתחילת התהליך, מתנגדים להשתתפות בתהליך).

התלמידים התבקשו לענות על השאלות השונות בסולם 5-1 (= כלל לא ; 2 = במידה מועטה ; 3 = במידה בינונית ; 4 = במידה רבה ; 5 = במידה רבה מאוד). כדי להסיק מסקנות בצורה ברורה וקלה איחדנו את מדדים 1-2 ואת מדדים 4-5 והנתונים לעיל מוצגים על פי ציר של 1-3.

במישור האיכותני הנתונים נאספו על ידי שתי חוקרות של ה"חממה המחקרית" ממכללת בית ברל. החוקרות שייכות לשתי התרבויות, היהודית והערבית, דוברות את השפות ובעלות ניסיון קודם בתחום המפגשים בין שני התרבויות. ד"ר אריאלה בארי בן ישי היא חוקרת ואשת מקצוע ותיקה בתחום ההפגשה בין בני נוער, סטודנטים ואנשי מקצוע משני העמים, והיא חוקרת שינוי תודעתי ופיתוח מקצועיות באמצעות המפגש. בארי בן ישי גם מלמדת קורסים לסטודנטים והשתלמויות לסגל אקדמי בתחום החיים המשותפים, ההטרורגניות כמשאב ארגוני וריבוי זהויות, והיא עוסקת בהנחיית קבוצות בחברה מרובת זהויות.

ד"ר נהאיה עווידה חג' יחיא עוסקת שנים רבות בהערכת תוכניות החיים המשותפים במכללת בית ברל, ועבודת הדוקטורט שלה עוסקת בבתי הספר הדו לשוניים, והשפעת הלמידה על זהות התלמיד.

הנתונים נאספו בתצפיות ישירות בפעילות החד תרבותית והרב תרבותית, בראיונות עם המנהלות, עם המחנכות ועם מנחי התוכנית וכמו כן גם עם מנהל העמותה ועם רכזת התוכנית. התצפיות נערכו במהלך פעילויות ובפגישות סיכום ובכיתות. בסיום שנת פעילות התוכנית נערכו שמונה ראיונות עומק חצי מובנים עם מנחי התוכנית משני העמים, עם מחנכות הכיתות המשתתפות, ועם מנהלות בתי הספר

המשתתפים. במהלך פעילות התוכנית ולאחר סיומה התקיימו שיחות רבות עם רכזת הפרויקט ועם מנכ"ל העמותה. כל ראיון הוקלט, תורגם והוקלד על ידי החוקרת הערבייה עצמה.

הליך המחקר:

בניתוח הנתונים התמטי (שקדי, 2011; 2003), נעשתה חלוקה לסוגים שונים של למידה ושל תובנות או לקחים מהמפגשים בין תלמידי הכיתות שהשתתפו בתוכנית, למשל: השפעה על דעות קדומות, סטריאוטיפים שליליים, דימויים שליליים, פחד מהאחר וכדומה.

ממצאים:

ממצאי המחקר מוצגים לפי סדר המטרות שהוגדרו על ידי עמותת "אפשר אחרת". ארגון ממצאי המחקר בדוח זה נעשה לפי נושאי מטרות העמותה, וציטוטי התלמידים מאורגנים לפי ניתוח תמטי בהתאם למטרות המחקר:

א. **לייצר תהליכים משמעותיים בין יהודים וערבים בישראל**, שיעזרו לשנות את הדרך שבה אנשים חושבים, משוחחים ופועלים:

"מה שעושים פה במסגרת "אפשר אחרת" זה 'תהליך'. וכדי שיצליח, הוא צריך להיות בנוי על אמון ואת זה הצלחנו לבנות עם כל הגאווה ועם כל הקושי והבלגן שהיה, ועם כל האנשים שלא שפויים וגורמים לנו להיות במצבים אי נעימים וכל מה שקורה בחוץ, הצלחנו עדיין להיפגש ולהאמין ולחזק אחת את השנייה. ברור לנו כי תוכנית "המפגש" בין ערבים ויהודים של עמותת "אפשר אחרת", ותוכניות אחרות של עמותות שונות, מצליחות את 'אפקט הקסם' שבמגע לשינוי עמדות, דעות קדומות, מקרבת בין שני צדדי הסכסוך, מפחיתה חרדה, פחד ושנאה, למרות שכל תוכנית, וביניהן תוכנית עמותת "אפשר אחרת" יש לה את האתגרים הקשים שלה" (ראיון עם מנהלת בית ספר)

דברים אלה מאירים כבר מן ההתחלה כי תוכנית המפגש בין ערבים ויהודים, על פי מנהלות בתי הספר המעורבים, צלחה ביישום המטרות המרכזיות של התוכנית.

הדוח הנוכחי יציג בפירוט את ההצלחות ואת האתגרים של הפעלת תוכנית הליבה, של המפגש בין תלמידים ערבים ויהודים, לשם למידה וחיוזוק הפעילות, כדי לשמר ולחזק את נקודות החוזק ולשפר את נקודות החולשה.

ב. **יצירת שינוי תפיסתי ביחס ל"אחר" והפחתת דעות קדומות וסטיגמות**

התכנים והפעילויות של המפגש החד תרבותי, כמו גם הפעילויות במפגש הרב תרבותי, נבחרו בהשקעה ובמחשבה מרובה, והייתה להם השפעה אפקטיבית וחיובית על הפחתת סטיגמות ודעות קדומות, ואפילו על פיתוח המודעות לסוגי האפליה והגזענות הקיימים. מהתצפית במפגש החד תרבותי באחד מבתי הספר הערביים, עולה כי הפעילויות החד תרבותיות יעילות מאוד להשגת המטרה בהכנת התלמידים ליצירת שינוי תפיסתי סטיגמטי ולפיתוח מודעות בקרב התלמידים לפני המפגש. לדוגמה, אחת הפעילויות החד תרבותיות הייתה "תמונות על הרצפה" והשאלה שנשאלה הייתה מי בתמונה ומה תפקידו. בתמונות השונות היו אנשים שנראים מרקעים תרבותיים שונים, כמו: אישה מוסלמית ברעלה, איש חרדי, אישה חילונית, ועוד. לגבי האישה ברעלה התעורר והתפתח ויכוח גדול כאשר אחת התלמידות טענה שהיא נראית לה אישה מוכה, תלמידה אחרת טענה שהיא נראית לה עקרת בית, ותלמיד אחר טען שהיא אישה שהצבא גירש מביתה. התלמידים הופתעו לגלות שהדמות המדוברת

היא רופאה ומנהלת מחלקה בבית חולים בישראל. בסוף אותו מפגש שאל המנחה את התלמידים מה מסקנותיהם מהפעילות, תלמידה ערבייה מרמלה אמרה :

"הרושם הראשוני לא תמיד נכון... כפי שראינו למשל לגבי האישה עם הרעלה, שכולנו חשבנו שהיא אישה מוכה... או למשל תמונת החרדי שחשבנו שהוא איש דת והתברר שהוא איש תקשורת בטלוויזיה... או למשל הגבר שנראה חזק וחשבנו שהוא איש קרטה והתברר שהוא ספר בכלל... חשוב לא לשפוט ממראה ראשוני".

כמו כן, באחת מהפעילויות במפגש החד תרבותי פיזרו על הרצפה היגדים ובהם אמירות גזעניות, כגון "את ילדה ערבייה", "בנות לא יודעות לשחק כדורגל", "נשים לא יודעות לנהוג טוב", "בנות יותר חכמות מבנים בחשבון" ועוד. המנחה ביקש מכל תלמיד לבחור משפט אחד שמתחבר אליו. המשפטים היו כתובים בעברית ובערבית, והתלמידים קראו את המשפטים בקול רם. תוך כדי הקריאה התחיל בין התלמידים שיח שבו הם טענו כי אלה "משפטים גזעניים ומעצבנים". המשפטים עוררו תשומת לב בקרב התלמידים משתי הקבוצות. לטענתם, חוץ מגזענות בין ערבים ויהודים הייתה בהם גם אפליה מגדרית. למשל, ההיגד "בנות יותר חכמות מבנים בחשבון" עורר תרעומת בין התלמידות ובקבוצות משני העמים. היו שטענו שזהו משפט אשר מפלה בנות לרעה ושהן לא מזדהות איתו מכיוון ש"אלוהים ברא לכולנו מוח לחשוב, אין הבדל בין בנים לבנות!". כאן נמצאה הסכמה מלאה בקרב הבנות משני העמים במפגש. כמו כן, אחד התלמידים היהודיים הסכים עם ההיגד "בנות לא יודעות לנהוג", והמנחה שאלה אותו בתגובה: "מי מסיע אותך לבית הספר?" התלמיד צחק וענה: "אמא שלי". וכשהמנחה שאלה אותו: "אז אמא שלך לא יודעת לנהוג?" הוא חייך ושתק. כולם הבינו את המסר בבירור.

היו היגדים אחרים ש"עוררו" בקרב התלמידים את המודעות לסוגים השונים של גזענות ושל אפליה. היגד אחד הפנה את תשומת הלב לאפליית נכים: "נכים לא יודעים לשחות". היגד זה עורר כעס בקרב כלל חברי הקבוצות, היהודים והערבים, והייתה הסכמה מלאה שזהו היגד גזעני ושגוי.

מהשיח בין התלמידים בפעילות הזאת ניכר כי התחיל להתרחש תהליך של מודעות ושל בדיקה עצמית לגבי דעות קדומות שלהם ובתפיסות גזעניות למיניהן ביחס לקבוצות שונות בחברה וגם ביחס לקבוצות המיעוט שבמפגש הנוכחי. הפעילות הצליחה לעורר תשומת לב ומודעות לתפיסות ביחס לאחר בקרב רוב התלמידים, ובחיזוק ובשיפור הרגשות החיוביים.

במפגש המשותף האחרון שהתקיים באחד מבתי הספר היהודיים התלמידים סיפרו כי המפגש היה משמעותי עבורם. אחת הנערות ציינה :

"היה לנו מאוד כיף. לא דמיינתי שיקבלו אותנו כל כך יפה. חשבתי שישנאו אותנו, שיתרחקו מאיתנו ולא ירצו לדבר איתנו. דווקא באו, שאלו אותנו דברים, סיפרו לנו על המשפחה שלהם והראו לנו תמונות. היה מאוד כיף וזה ישר הרגיע אותנו. הם ממש כמונו!"

בשני בתי הספר ברמלה, המפגשים היו מאופיינים בהרבה קירבה פיזית, במשחקי תיאטרון ובהרבה צחוק. הרבה ילדים הלכו יד ביד ולפעמים היה קשה להבדיל בין הילדים היהודיים והילדים הערביים והיו הרבה "מגעים" משותפים במהלך המפגשים.

תלמיד מבית ספר ערבי ברמלה לא הופתע כשפגש את התלמידים היהודיים, הוא הופתע דווקא בפעילות בנושא סטריאוטיפים ודעות קדומות. ייתכן שהשוני כאן נבע מהעובדה כי ערבים כמיעוט, פוגשים יהודים ולכן מגיעים עם פחות סטיגמות ביחס לבני גילם היהודים.

תלמיד מאחד מבתי הספר הערביים, שיש לו חבר יהודי, אמר בטבעיות, מתוך ניסיון חייו:

"חשוב לא לשפוט אלא לברר ולשאול על האדם הזה, בכדי לא לשפוט לא נכון. אלא צריך להכיר, ליצור קשר. אולי חלק מהם טובים וחלק לא? בעיניי תלוי בצורת הדיבור שלו. אני יודע מניסיון שיש יהודים טובים. אני הייתי במגע עם אנשים כאלו, מכל מיני סוגים. יש לי חברה יהודייה שהביאה לי מתנה לחג המולד. יש לי גם חברה יהודייה עם סטיגמה. הסתכלה עלינו מלמעלה וכשהכירה אותנו, וזה השתנה."

ברובד עמוק יותר, תלמיד ערבי סיפר שהוא יודע ש "לפני המפגש התלמידים הערבים היו אומרים שהיהודים חושבים שאנחנו מחבלים, אבל התלמידים דיברו בשקט ובנימוס עם היהודים, והיה ברור שהתלמידים הערבים רוצים לשנות להם את הדעה השגויה הזאת וככה נוצר דיאלוג ושיח מכבד... אשר אכן היה בסוף משמעותי...".

התלמיד היה מודע לדימויים הרווחים בחברה היהודית והוא הגיע למפגש בשאיפה לשנות דימויים אלה. לראיה, במפגש הדו לאומי המשותף הוא קיבל חיזוק כאשר אחד התלמידים היהודים שיתף בתחושת הפחד שלו כאשר הוא שומע את המילים בערבית: "אללה אכבר". המנחה הערבייה ברעלה הסבירה לו ש"אללה אכבר" זו קריאת תפילה, והיא לא נועדה לעורר פחד. בעקבות השיח וההסבר נראה כי הנימוק הניח את דעתו של התלמיד, ואחרים הבינו בצורה עקיפה את משמעות הביטוי ומשמעותו בהקשר של התרבות האסלאמית. חשוב לציין שאי ההבנה נובע חלקית מאי ידיעת השפה הערבית ומחוסר היכרות של התרבות המוסלמית.

הדיאלוגים והשיח שהתנהלו ברוב המפגשים הדו לאומיים העלו לדיון דעות רבות, ערכים ודימויים מוטעים, שהועלו להתבוננות ולהבנה יותר עמוקה ומודרכת. את ההצלחה בדיאלוגים יש לייחס ברובה לעבודת המנחה. מהממצאים עולה כי יש חשיבות מכרעת לדמות המנחה ולאישיותו להצלחת המפגש ולהפחתת הדעות הקדומות על האחר.

ג. העלאת מודעות לדעות קדומות ולסטיגמות וערעורן

הפעילויות שנגעו בסטריאוטיפים ודעות קדומות דרך היגדים ותמונות נתפסו בעיני התלמידים משני העמים כפעילויות משמעותיות למפגש ערבי – יהודי, וכתורמות רבות לפיתוח מודעות של התלמידים לסטיגמות שלהם על עצמם ועל ה"אחר" מבחינת התרבות, הדת והמין. תוך זיהוי של דיסוננס בין ההיגד והמציאות, אמרו הילדים שאלה היגדים "גזעניים", "מעצבנים" או "מגמתיים". בנות כעסו על היגדים שאמרו שבנות לא יודעות לשחק כדורגל או לנהוג. כולם הבינו מתוך המשפטים את קיום הסטיגמות והסכנות הטמונות בהן, כלפי עצמם וגם כלפי קבוצות אחרות, והצליחו לקשר בין תחושות העלבון האישיות שלהם לתחושת העלבון של יהודים או ערבים שיש נגדם סטיגמות.

במהלך הפעילות וגם בראיון העומק, המנחה תהה איך ניתן לגרום לתלמידים להבין כי דעות קדומות ורגשות שליליים כלפי ה"אחר" אינם נכונים ולא אמיתיים? זוהי שאלה מרכזית שמעסיקה את כולם ביחס לאפקטיביות של המפגש כדרך להפחית סטריאוטיפים ודעות קדומות באמצעות מגע, לכך נתייחס בסעיפי הדיון והמסקנות.

בחלק זה, ניתן לראות סימנים לערעור התפיסות הרגשיות והדעות הקדומות של התלמידים משני העמים אחד כלפי השני, ואכן נראה שהמפגש הערבי-יהודי תרם לשינוי הרושם הראשוני והסטיגמות של תלמידים משני העמים האחד כלפי השני.

מתוך התצפיות והראיונות, אין ספק שחל שינוי ברגשות של הילדים היהודים שהשתתפו לעומת הילדים שלא השתתפו, או לא התמידו במפגשים. ישנם סימנים לשינוי בתפיסה הרגשית של התלמידים משני העמים אחד כלפי השני:

"לפני שיצאנו היה לנו פחד, היו לנו זרות והסתייגות. ראיתי את זה תכליס מהרגע הראשון, בעצם לפני שיצאנו. סיפרו לנו שניפגש עם נוער ערבי בגיל שלנו. דמיינתי איך הם עומדים שם מרחוק ולא יושבים איתנו. היו כאלו אצלנו שלא השתתפו והרגש שלהם לא השתנה. כשפגשנו אותם הם באו ברגש חיובי, שמו כיבוד מושקע על השולחן וישר הזמינו אותנו אליהם. הופתעתי לגמרי. לא ציפיתי. והחברים האחרים נשארו ציניים. כשחזרנו לא האמינו לנו ונשארו ככה עד הסוף. אולי היו צריכים להכריח אותם לבוא בניגוד לרצונם". (תלמיד יהודי)

גם המנחה הערבי, הבחין בשינויים רגשיים שחלו בקרב התלמידים הערבים, אך לא היה שינוי גורף משותף לכולם:

"יתקשיבי, אני מנחה כבר המון שנים, להמון קבוצות. ובאמת יש צמדי בתי ספר, שזה עובד ממש אחלה ומצוין והתלמידים נהנים ומתרחש שינוי ברגשות ובדעות, אבל לפעמים יוצא לך להדריך צמדים של בתי ספר וזה לא זז. לא יודע מה הסיבה, אולי צריך להתאים זוגות בתי ספר בצורה הנכונה. לגבי הפרויקט הזה אני לא יודע להגיד לך, הייתה קבוצה קשה, אני לא יודע להגיד לך אם השתנה אצלם מבחינה רגשית, היה לא פשוט".

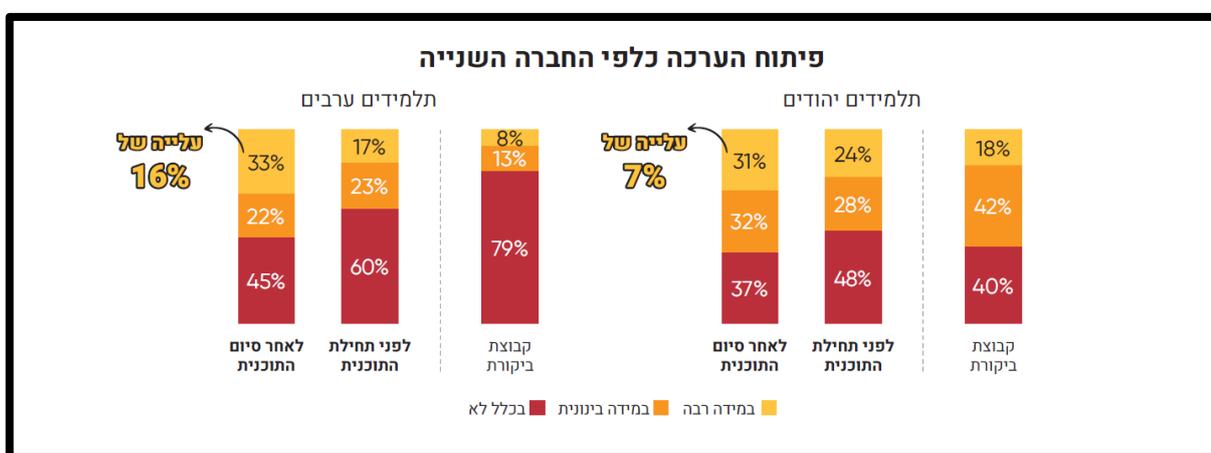
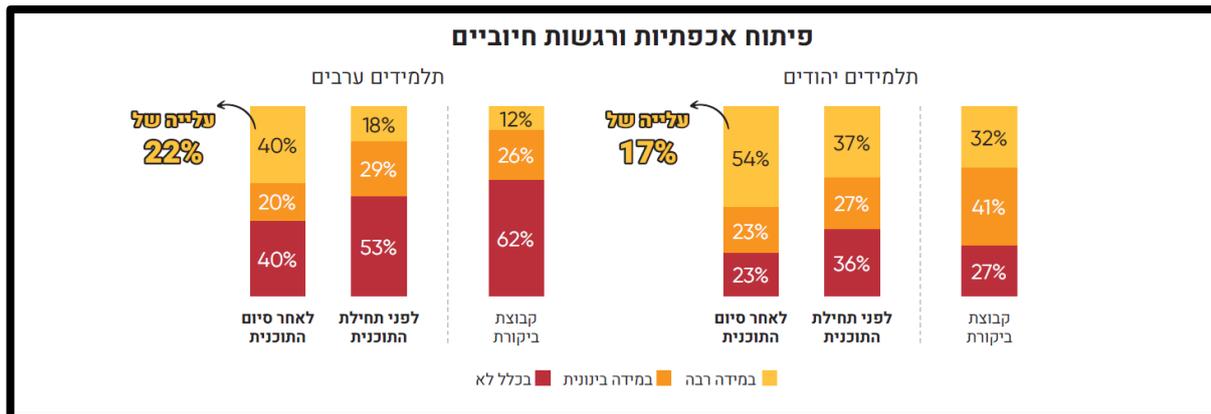
מעבר לכך הוא ציין:

"למרות שאיני יודע מה הסיבה... כי אני זוכר למשל תלמידה שכל כך רצתה להיפגש עם יהודים כדי להבהיר להם מי אנחנו ולשנות להם תפיסה... אבל קרה משהו באחד המפגשים... אולי שיח פוליטי היה... והתלמידה הזאת יצאה מאוד פגועה מהמפגש... אלה ממש מקרים חריגים... כי בדרך כלל התלמידים כן נהנים מהמפגש ומפיקים תועלת..."

למרות שישנם מקרים שבהם התהליך לא מצליח, הממצאים מראים כי חל שינוי משמעותי ברגשות של התלמידים היהודיים בפרט.

גם הממצאים הכמותיים מחזקים את הגישה הזאת, מכלל הנתונים שנבדקו, השינוי הגדול ביותר נוצר בפיתוח רגשות חיוביים ובהפחתת רגשות שליליים. הרגש הבולט ביותר בקרב התלמידים הערבים בתחילת התהליך היה כעס כלפי החברה היהודית. בסופה של התוכנית מידת הכעס של התלמידים הערביים כלפי החברה הישראלית הייתה נמוכה ב-18% משל חבריהם לשכבה מקבוצת הביקורת. הרגש השלילי הבולט בקרב התלמידים היהודים הוא פחד. מידת הפחד של בוגרי התוכנית הייתה נמוכה ב-20% משל חבריהם לשכבה מקבוצת הביקורת.

השינוי המרכזי ביותר נמדד במדדי פיתוח הרגשות החיוביים מתרכזים בפיתוח אכפתיות והערכה כלפי האחר:

ד. פיתוח אמון, מוכנות ורצון במפגש רב-תרבותי

מנהלת אחד מבתי הספר הערביים, ומרואיינים משני העמים מאמינים כי תוכנית העמותה אכן מצליחה לפתח ולטפח אמון בין שני הצדדים, למרות המצב המתוח במדינת ישראל, והם הסבירו:

"האמון הזה הגיע בגלל שעשיתם (הכוונה לעמותת "אפשר אחרת") ברצף שמונה שנים. על מנת שיצליח צריך להיות בנוי על אמון ואת זה הצלחנו לבנות עם כל הגאווה ועם כל הקושי והבלגן שהיה, ועם כל האנשים הלא שפויים שגורמים לנו להיות במצבים לא נעימים וכל מה שקורה בחוץ, הצלחנו עדיין להיפגש ולהאמין ולחזק אחת את השנייה..." (ראיון עם מנהלת בית ספר ערבי)

לדבריה, התוכנית עשתה שינוי גם ברמת ההורים:

"כן, לגמרי, מי שבהתחלה לא רצה את התוכנית והייתה לו קצת "שמירה/זהירות" בשני הצדדים... אבל אנחנו מנהלות מאוד רציניות ועושות הכול מתוך הבנה מלאה גם מהלב וגם מהראש וזה חשוב. אחד ההורים התנגד מאוד וסיכמנו בסוף שיגיע למפגש עם הילדים שלו, והוא יצא טוב ומאוד אהב בית הספר ומאוד התרשם איך בית הספר מוחזק טוב ונעים להיות בו".

עם הפירגון ושביעות הרצון הייתה גם התייחסות לחשיבות התהליך עצמו. מנחה ותיק בפעילות מטעם "אפשר אחרת" מסביר:

"אני חושב שיש תוכניות אחרות בבתי ספר אחרים .. אבל אין שם את התהליך, יש כמה דברים נקודתיים שעושים ביחד פעילויות, אבל מה שעושים פה במסגרת "אפשר אחרת" זה "תהליך", וכשאנחנו מדברים על שותפים להצלחת התוכנית הזו, כשמקימים ערב הורים ובא אחד ההורים ואומר "אני רוצה שהילדה שלי תלמד ערבית מחברים ערבים ולא כמו שאני למדתי בשב"כ, אלה מילים קטנות שעושות הבדל ומובילות להצלחה".

בשני צמדי בתי הספר האחרים נוצרו גם קירבה וערעור על הדעות הקדומות, אך המיקוד של התלמידים היה שונה. התלמידים היהודיים היו מופתעים מהסדר המופתי ומהמשמעת שאפיינה את התלמידים הערבים:

"ציפינו שיהיה בלגן, שיהיו ברדקיסטים. תכל'ס, חשבנו שהם כמונו, לא ממושמצים ובלגניסטים. להפתעתנו הם היו ממש רגועים, מאופקים, מנומסים. היו פדיחות לפעמים שכמעט תמיד חיכו לנו בפעילות. אנחנו איחרנו ולפעמים המחנכת הייתה צריכה ללחוץ עלינו, לצעוק שנבוא כבר או שנחזור מההפסקה. לא ככה אצלם: מילה זו מילה, שעה זו שעה. היו קצת מרובעים וילדים טובים אבל תכל'ס, סבבה ומחונכים מאוד".

ילד מבתי הספר היהודיים המבוססים אמר:

"הם סיפרו לנו על חופשים שלהם, נסיעות לחו"ל ובילויים שלהם. חשבנו שהם לא מכירים ומסתבר שחלקם ממש אנשים מהעולם הגדול, כמונו. לא, יותר מאיתנו. היו כמה פעמים באירופה ואפילו בתאילנד. אבל מה, בקטע הלהט"בי אין. לא מדברים על זה ולא מוכנים לשמוע. לא ציפיתי שזה יהיה להם זר כל כך ולא דמיינתי שהם דתיים כל כך, גם כשלא רואים עליהם. לנו יש כמה להט"בים בקבוצה ונראה לי שהם יצאו די בשוק מאיתנו. לא יודע. לא הרגשתי נוח לשאול, אבל אצלנו יש כבר מישהי שמגדירה את עצמה כטרנסית. אצלם זה לא יעבור. לא מתקבל על הדעת. סגורים. מבלבל. איך הם פתוחים בנושאים מסוימים ודווקא בנושאים אחרים, חושף! זה מאוד מאיים עליהם. בזה אנחנו מאוד שונים".

נושא הלהט"ב לא עלה בקרב התלמידים הערביים ונשאר פתוח ולא מדובר במפגש המשותף.

גם מהניתוח הכמותי עולה כי התהליך החינוכי הצליח להגביר את מוכנות התלמידים להשתתף במפגשים משותפים של יהודים וערבים. לדוגמה, בוגרי התוכנית היהודים היו מוכנים למפגש ב-17% יותר מחבריהם לשכבה שלא השתתפו בתוכנית (קבוצת הביקורת). כמו כן, 64% מכלל משתתפי התוכנית, היהודים והערבים, ציינו כי היו רוצים במידה רבה או במידה רבה מאוד להמשיך את תהליך המפגשים גם בשנת הלימודים הבאה.

64%
יותר רצון בהמשכיות

64% מהתלמידים בוגרי התוכנית – יהודים וערבים – העידו כי הם מעוניינים להמשיך להיפגש גם בשנת הלימודים הבאה

17%
יותר מוכנות

בוגרי התוכנית היהודים הציגו 17% יותר מוכנות למפגש רב תרבותי, ביחס לחבריהם לשכבה שלא לקחו חלק בתוכנית העמותה

ה. מתן הכלים ופיתוח האמון והרצון לשיתוף פעולה רב-תרבותי:

התהליך האיכותני מצביע על כך שהתוכנית מצליחה לפתח ולשפר את האמון ואת המסוגלות של המשתתפים בקיום שיתוף פעולה רב-תרבותי. אחד המוקדים של נושא זה הוא העובדה שהתלמידים יוצאים להתנדב יחדיו כחלק מהתהליך החינוכי, מדובר בהתנסות פרקטית בעשייה משותפת למען "אחר" משותף.

המנהלת הערבייה הדגישה את החשיבות של הקשר לקהילה:

"עוד סיבה להצלחת התוכנית זה שאנחנו מבססים את העשייה שלנו יחד לעבודה קהילתית. אנחנו תורמים יחד לקהילה, ניקינו חופים ביחד וביקרנו חולים בבתי חולים ביחד, גם ביקרנו קשישים יהודים וערבים... זה שאתה רואה תוצר והצלחה, כמו קשישים שמתרגשים משני הצדדים כשבאים לבקר אותם ערבים ויהודים יחד ומשמחים אותם יחד, זו הצלחה ואני מאמינה מאוד בתוצאות וחשוב לנו לראות תוצר. אני רואה עשייה שעושים בה חינוך לערכים."

מהתצפיות עולה חשיבות תפקיד המחנכת כמעודדת לחיים משותפים וכמודל לחיקוי עבור החניכים והחניכות. בתחילת המפגש בזמן ההפעלות המחנכות ישבו ביחד, אולי מתוך מתן החופש והעצמאות למנחה לנהל את המפגש כמתוכנן עבורו ועבור העמותה. החוקרת הערבייה, בניסיון לקבל את שמות התלמידים נשאבה לפעילות עצמה, ונזכרת (מתוך יומן שדה של החוקרת):

"שיחקתי עם אחת הקבוצות, יצא ספונטני כדי לקרוא את שמות התלמידים. המנחה אהב את זה והתלמידים גם, וגם אני נהניתי וגם המורה השנייה. ראו שכולנו מחייכים ובאוירה נעימה. זה שינה קצת את האווירה המתוחה והשקטה, עשה להם מעניין שאדם בוגר הוא גם חלק מהמשחק. כנראה בעקבות זה ולמרות שהמורות ישבו ודיברו, ההשתתפות שלי עודדה אותם "לזוז" ולהשתתף עם הילדים. בקבוצה של המנחה היהודי, המחנכת היהודייה השתתפה איתם, זה אכן עשה שינוי בדינמיקה, היה צחוק".

נראה כי ההשתתפות של מבוגרים תרמה לאווירה נינוחה ואף עודדה את המשתתפים להתמסר לתהליך. בקרב התלמידים הערבים נמצא גם שיש חשיבות מיוחדת למחנכת, במיוחד בשלבים הראשונים של עידוד להשתתפות ובהתמודדות עם לבטים. מבחינת התלמידים, המנחים "זרים" בהתחלה ואין להם אמון בהם. חשוב לגייס את המורות בשלבים המוקדמים כדי שהתלמידים ירגישו שייכות וישדרו התלהבות וביטחון. יש לציין שרוב המנחים מעדיפים לעבוד ישירות עם התלמידים ופחות מעודדים את מעורבות המורים.

תלמידה מצור הדסה שיתפה:

"הכי היה כיף היה במשחקים המשותפים, במיוחד בחוץ, ובמשימות שהיה צריך להשתתף ולשתף פעולה".

תלמיד יהודי מהר טוב אמר:

"המשחקים התחרותיים שהמטרה הייתה לנצח יחד בקבוצות מעורבות הכי זכורים לי כמגבשים. למדנו את השמות שלהם (עד היום אני זוכר כמעט את כולם), התאמצנו יחד למטרה משותפת וראינו שיש להם מה להגיד על כל דבר. נכון שיש בעיה עם השפה ולפעמים לא הבנו בדיוק כל מילה, אבל לא ויתרנו וגם הם לא ויתרו, והעיקר שתקשרנו, החלפנו טלפונים"

29%
יותר אמון בשת"פ

בוגרי התוכנית הערבים הציגו 29% יותר אמון בשיתוף פעולה רב תרבותי, ביחס לחבריהם לשכבה שלא לקחו חלק בתוכנית העמותה

הבחינה הכמותית מצאה כי התוכנית הצליחה להגדיל ב-12% את האמון ואת המסוגלות של משתתפיה ביכולתם לפעול במשותף ולשתף פעולה. בהשוואה לקבוצות הביקורת שלא השתתפו בתוכנית, ובמיוחד בקבוצת התלמידים הערבים ניתן לראות פער משמעותי ביותר כאשר בוגרי התוכנית הביעו 29% יותר אמון ומסוגלות לשיתוף פעולה עם בני החברה היהודית לעומת חבריהם לשכבה שלא השתתפו בתוכנית.

ו. לספק ידע ביחס למגוון התרבויות והסיפורים של הקבוצות השונות המרכיבות את החברה הישראלית (מטרת העל השנייה של העמותה) - פיתוח היכרות בין אישית והיכרות עם התרבות השנייה

רוב התלמידות משתי קבוצות הלאום ציינו את חשיבות המפגש להיכרות של התרבויות, אך במיוחד את חשיבות המפגשים שהתקיימו בנפרד, שבהם הייתה הזדמנות לשמוע מידע וסיפורים ממנחים מהקבוצה השנייה שהסבירו על התרבות, נתנו רקע היסטורי והביאו סיפורים מהפולקלור של הקבוצה התרבותית השנייה:

"היה ממש מעניין לשמוע והרגשתי חופשיה לשאול כי היינו בנפרד, ולא חששתי שאפגע במישהו אם אשאל שאלה. למשל על חזזור או על גירושים, או חגים. לפעמים כשהיינו יחד בפעילות לא הצלחתי להסביר ממש מה שלא מובן לי והם לא הבינו אותי, במיוחד בדקויות. אם היה במקרה מנחה בסביבה או מישהו מהקבוצה שלהם שידע טוב עברית, זה קלח יותר והייתה הבנה. לפעמים ראינו שלא מבינים, אז ירדנו מזה. לא רצינו להביך." (תלמידה יהודייה)

תלמיד ערבי סיפר:

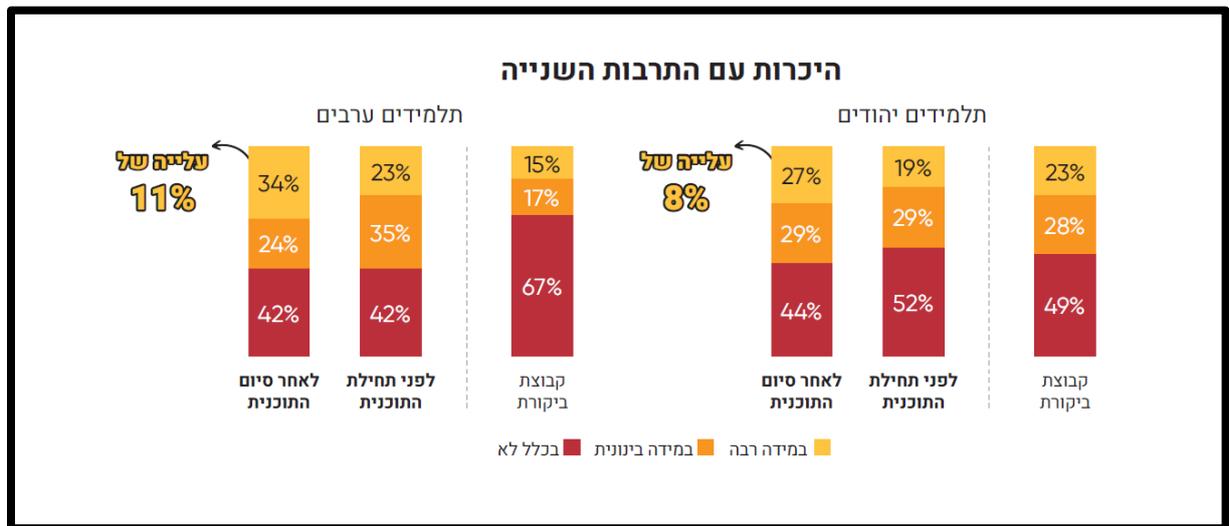
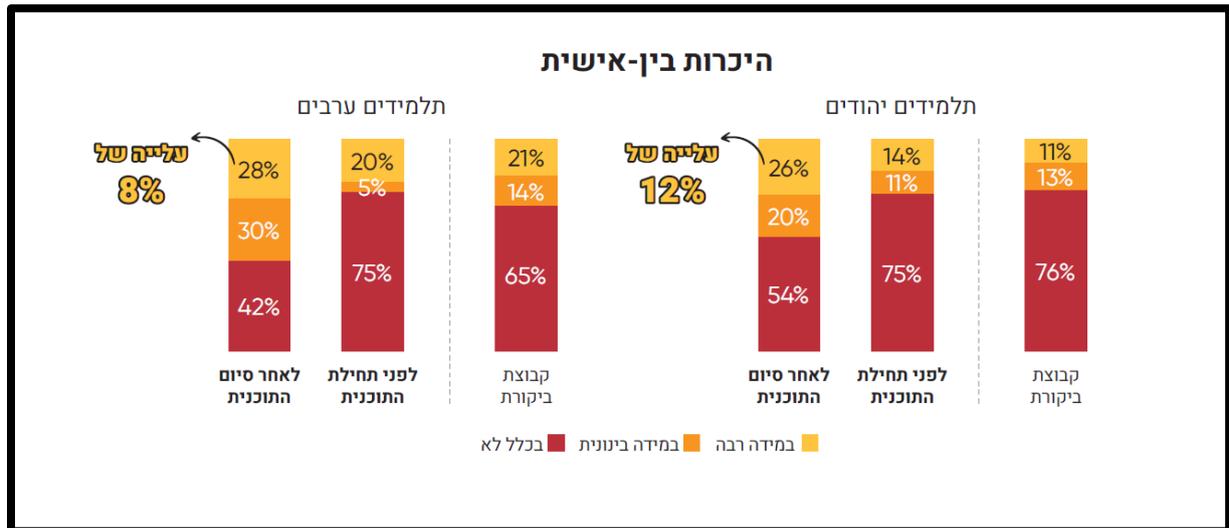
"היהודים שיש לנו בקבוצת המפגש... הם לא דוברי עברית ממש טובה... חלק מהתלמידים היהודים במפגש היו ספרדים, ארגנטינאים, אתיופים... זה נתן לנו להכיר עוד יהודים אחרים חוץ מהאשכנזים והמזרחיים ילידי ישראל".

תלמידה אחרת הוסיפה ואמרה:

"היה לנו מאוד כיף במפגשים... הכרנו אותם והם הכירו אותנו... שאלו אותנו על האוכל, על האם מותר שהבנים והבנות יהיו חברים, ואנחנו שאלנו אותם לגבי החברות בין בנים לבנות, על המוצא שלהם, כי אנחנו יודעים שהיהודים ממוצא שונה, ומה עושים בשעות הפנאי שלהם, שאלו אותנו על רמדאן וחג הקורבן למוסלמים, ושאלו אם יש תלמידים נוצרים ועל החגים הנוצריים".

מתברר שהידע על הקבוצה השנייה, מבחינה תרבותית ואחרת, תרם למידת שביעות רצון התלמידים מהפרויקט.

הנתונים הכמותיים הציגו מגמה חיובית לגבי יכולתה של התוכנית ליצור היכרות בין-אישית והיכרות עם התרבות השנייה:

ז. שביעות רצון מההשתתפות בתהליך

כאמור, בתוכנית משתתפות כיתות אורגניות. כלומר, התלמידים לא בוחרים להשתתף ופעמים רבות מתנגדים בהתחלה להשתתפות בתהליך.

מהתצפיות עולה כי כל התלמידים הביעו שביעות רצון מהשתתפותם בתוכנית. הם ציינו פעילויות שאהבו במיוחד והסבירו מה מצא חן בעיניהם. תלמידה מצור הדסה שיתפה שזהו הפרויקט "הכי שווה וכיף מאוד ואנחנו נמליץ לשכבה הצעירה שישתתפו גם. ויצאו משם חברויות. בעיני זו המטרה וללא ספק השגנו אותה בגדול."

מנהלת של בית ספר ערבי ציינה:

"הרבה תלמידים שמחו להשתתף במפגש ערבי-יהודי, ואפילו שואלים אם יש המשך. אני כן רואה שרוב התלמידים שהשתתפו יש להם שביעת רצון מההשתתפות בתהליך, והיו אומרים לי, 'המורה... יש גם יהודים טובים... ולא כולם רעים כפי שאנחנו חושבים...'"

לדברי מנחה ערבי:

"רוב המפגשים בין הערבים והיהודים היה מוצלח מאוד, והייתה שביעת רצון של התלמידים ושלי כמנחה, חוץ מכמה מקרים חריגים, שהייתה פגיעה לרעה בתחושת התלמידים הערבים"

מדד שביעות הרצון הכמותי הראה כי 78% מהתלמידים הערבים ו-84% מהתלמידים היהודים שבעי רצון מהשתתפותם בתוכנית.

ח. ליצור קשרים בין קהילות ולחזק את היכולות לפעול יחד למען קידום חברה משותפת בישראל

המנהלות משתי התרבויות ציינו את חשיבות שימור המשתתפים (בתי הספר) משנה לשנה והרחבת מספר המשתתפים (בתי ספר וכיתות) בכל אשכול משנה לשנה.

"את התוכנית הזאת אנחנו כל כך רוצים להמשיך בה לא רק לשנה אחת לכל שכבה... הלוואי שהעמותה תאפשר המשכיות לפחות לשנתיים לכל כיתה... על מנת להכיר עוד... אבל אני מבינה ממנהל העמותה שהם מנסים להגיע לכמה שיותר תלמידים שייפגשו... אני מבינה אותו אבל הלוואי שינסו לחשוב על זה." (מנהלת ערבייה) דברי המנחה הערבי מחזקים את דבריה:

"הייתי מעדיף כמנחה שהמפגש בין הערבים ליהודים יימשך לעוד שנה, וזה תלוי בקבוצה ומידת ההתחברות בין התלמידים, אני מתלבט לגבי זה, כי לפעמים אני מרגיש שמספר המפגשים מספיק, אבל לפעמים נוצר צורך לקבוצות אחרות שהן מאוד מוצלחות להמשיך במפגשים לעוד שנה." (המנחה הערבי)

כמו כן, המנהלות הסכימו על החשיבות של חיזוק מעורבותן של דמויות מובילות מתוך הקהילה בתהליכים החינוכיים-קהילתיים: מורים, מנהלים, הורים, נציגי רשות.

אחת המנהלות טענת כי סיבה מרכזית להשתתפות בתוכנית של עמותת "אפשר אחרת" במשך שנים רבות היא האמונה בחשיבות פיתוח וטיפוח ערך "החיים המשותפים" בקרב התלמידים שהם אזרחי המדינה העתידיים:

"חיים משותפים למשל, זה אחד הערכים החשובים שלנו בבית הספר. דבר שני, כשאני מדברת על לומדים שהם סובלניים יותר כלפי האחר (לא משנה מי האחר), אחד האחרים הבולטים במדינה, הדומיננטי ביותר במדינה, הם היהודים. וחשוב לי לצאת מפה עם ראייה רחבה של אני ערבי פלסטיני ישראלי כי אין מה לעשות עם זה, אנחנו ערבים פלסטינים בשייכות שלנו וישראלים באזרחות שלנו, אני מדברת על זה כל הזמן, זה מכלול של זהויות שמרכיב אותנו. וחשוב לי שיהיו שלמים עם ההגדרות האלה"

עוד הוסיפה המנהלת:

"הדברים שעושים הם תחת עיקרון פדגוגי, אנחנו עושים הכול למען פיתוח של לימודים עצמאיים, לומדים שיהיו אזרחים שמחים ועצמאיים וטובים, הכול למען פיתוח אופן ההוראה והלמידה וההערכה של המורים ושל התלמידים, התוכנית שלנו במסגרת "אפשר אחרת" היא השוואה מאוד חזק עם האחר. לפני שמונה שנים התחלנו לקיים מעגלי שיח ויחסי עבודה עם בתי ספר, והראייה הפדגוגית שלנו הייתה זהה. אנחנו עובדים ומחזקים כמעט את אותם ערכים אפילו במקצועות ליבה והקורסים שאנחנו מציעים לסטודנטים בבית ספר".

המנחה הערבי סיכם עם התלמידים במפגש החד לאומי את חשיבות ערך החיים המשותפים וחשיבות המודעות לדעות הקדומות והסטיגמות השגויות והמטעות כלפי האחר. הוא התייחס לטענות של חלק מהתלמידים:

"חשוב שנבין כי לא כל היהודים שונאים ערבים... בסופו של דבר אנחנו חיים באותה מדינה ואנחנו חייבים להסתדר... אנחנו פה בלוד ורמלה, חיים איתנו גם יהודים וזה טוב שאנחנו נכיר אותם והם יכירו אותנו מקרוב ולא רק מרחוק או בקניון או באוטובוס. אני חושב שזה טוב שאנחנו נפגשים עם יהודים" (מתוך תצפית במפגש החד לאומי הערבי)

ט. תרומת הפרויקט לפי ממצאי המחקר מעבר למטרות העמותה

במהלך החשיפה לתוכנית, ודרך התכנים, הפעילויות והמשחקים של העמותה, התגלו ממצאים מעניינים וחשובים מאוד בנוגע להשפעת תוכן התוכנית על פיתוח המודעות באופן מודע ובלתי מודע, הן בקרב התלמידים והן בקרב עובדי העמותה. לדוגמה, במהלך התצפיות התגלה כי התלמידים הערביים מדתות שונות הפנימו דימויים שליליים, הכוונה על תלמידים הערביים עצמם, בבית ספר נוצרי. מתברר שהיו להם דעות קדומות על ערבים. לדוגמה, בתרגיל התמונות תגובתם ביחס לתמונת האישה עם הרעלה הייתה שהיא "אישה מוכה, אישה לא עובדת, עקרת בית, אישה שהיהודים גירשו אותה מהבית שלה בשייח' ג'ראח", והם הופתעו מאוד כאשר גילו שהיא רופאה ומנהלת מחלקה בבית חולים. הם שתקו למשך זמן רב ונראה שהיו המומים מכל מה שהם חשבו ואמרו על התמונה קודם. בעקבות גילוי הפער בין מה שהם חשבו על התמונה ובין המציאות בפועל, הקבוצה הערבית דיברה על כך רבות.

בנוסף, המנחה הערבי ציין כמה משמעותית הייתה עבורו העבודה עם הצוות, וכמה היא תרמה למודעות על עצמו ועל משמעות זהותו:

"האמת, אני פיתחתי את הזהות הלאומית שלי כאשר נחשפתי להכנות וההרצאות של העמותה, בעבר הייתי בראש שאני "ישראלי" ולא התחברתי להיותי "מוסלמי", בעיקר כי גרתי כמה שנים בארצות הברית, ולא נתתי על זה את הדעת. אבל אחרי העבודה עם העמותה, התפתחתי המון בזהות האישית, החברתית הלאומית ואפילו הדתית". (ראיון עם המנחה הערבי).

ממצא אחרון, מעניין וחשוב להמשך טיפול, במיוחד כאשר מדובר בעיר מעורבת, הוא התמודדות התלמידים הערבים הלומדים בקבוצת בית הספר היהודי, כאשר הם נפגשים עם ערבים מבית ספר ערבי, מעין "לפגוש את האחר שהוא אני". מהתצפיות עלה כי תלמידים מיוחדים אלה התמודדו עם אתגר מורכב, לרוב הם היו שקטים ולא הרבו לדבר או לתקשר עם "האחר הערבי". התלמידים האלה חווים קושי ומבוכה, וחשוב לתת את הדעת כיצד ניתן לשלב אותם כדי שירגישו שהם חלק מהמפגש ושלא יחושו שאינם שייכים לאף קבוצה.

המלצות ומסקנות:

מסקנות: התוכנית של עמותת "אפשר אחרת" הצליחה להניע תהליכים משמעותיים בין יהודים וערבים בישראל. תהליכים שיעזרו לשנות את הדרך שבה אנשים חושבים, משוחחים ופועלים. ה'תהליך' מצליח משום שהוא בנוי על אמון.

חלק גדול מהתלמידים טענו כי רוב ההפעלות והפעילויות של המפגש החד תרבותי וגם פעילויות במפגש הרב תרבותי נבחרו בהשקעה ובכוונה טובה, והייתה להם השפעה אפקטיבית וחיובית על הפחתת סטיגמות ודעות קדומות, ואפילו על פיתוח המודעות לסוגי האפליה והגזענות. הפעילויות החד תרבותיות היו יעילות מאוד להשגת המטרה בהכנת התלמידים "ליצירת שינוי תפיסתי סטיגמתי ופיתוח מודעות בקרב התלמידים לפני המפגש".

בעקבות התוכנית, התחיל באופן ניכר להתרחש בקרב התלמידים תהליך של מודעות ובדיקה עצמית לגבי דעות קדומות שלהם ובתפיסות גזעניות למיניהן ביחס לקבוצות שונות בחברה וגם ביחס לקבוצות המיעוט שבמפגש הנוכחי. התוכנית הצליחה לעורר מודעות לתפיסות ביחס לאחר בקרב רוב התלמידים והגבירה ושיפרה את הרגשות החיוביים.

עיקר ההצלחה בדיונים יוחסה לעבודת המנחה, הדיונים שהתנהלו ברוב המפגשים הדו לאומיים הביאו עימם המון דעות, ערכים ודימויים מוטעים, שהועלו להתבוננות ולהבנה יותר עמוקה ומודרכת בתיווך מנחה הקבוצה, לכן ישנה חשיבות עליונה לאישיות ולדמות המנחה בתרומתן להצלחת המפגש ולהפחתת הדעות הקדומות על האחר.

בנוסף, ניתן לראות שחל שינוי ברגשות של הילדים היהודיים שהשתתפו בתוכנית לעומת הילדים שלא השתתפו, או לא התמידו במפגשים. גם המנחה הערבי הבחין בשינויים רגשיים שחלו בקרב התלמידים הערביים, אך לא ניתן להצביע על שינוי אחיד גורף.

למרות שהיו מקרים שבהם התהליך לא הצליח, הממצאים מצביעים על שינוי משמעותי ברגשות התלמידים היהודיים בפרט, ובשתי קבוצות הלאום מאמינים כי התוכנית של העמותה אכן מצליחה לפתח ולטפח אמון בין הצדדים.

לצד שביעות הרצון הייתה גם התייחסות לחשיבות התהליך. התהליך קירב בין המשתתפים, סייע לנפץ מיתוסים ודעות קדומות. התהליך החינוכי הצליח לעמוד ביעדיו ולהגביר את מוכנות התלמידים להשתתף במפגשים המשותפים.

התוכנית מצליחה לפתח ולשפר את האמון והמסוגלות של המשתתפים בקיום שיתוף פעולה רב תרבותי.

חשוב לציין את חשיבות המפגש להיכרות של התרבויות, אך במיוחד את חשיבות המפגשים שהתקיימו בנפרד, שבהם הייתה הזדמנות לשמוע מידע וסיפורים ממנחי מהקבוצה השנייה שהסבירו על התרבות, נתנו רקע היסטורי והביאו סיפורים מהפולקלור של הקבוצה התרבותית השנייה. מתברר שעבור התלמידים משתי הקבוצות, הידע על הקבוצה השנייה תרם לשביעות הרצון מהתוכנית.

מנהלות בתי הספר ציינו את חשיבות שימור המשתתפים (בתי הספר) משנה לשנה והרחבת מספר המשתתפים (בתי ספר, כיתות) בכל אשכול משנה לשנה.

המלצות:

1. לפי עיקרון הסימטריה (אלפורט, 1954) חשוב לקיים מפגשים בין שתי הקבוצות באופן מאוזן. כלומר, בשני בתי הספר באופן שוויוני ובתנאים דומים. אם יש מקרה מיוחד, כגון גואריש, שבו טענו שבית הספר ממוקם בשכונה מסוכנת, אז יש לקיים את כלל המפגשים במקום ניטרלי כמו: מתנ"ס, ולא באופן לא סימטרי - פעם בבית ספר יהודי ובפעם במתנ"ס.
2. חשוב להשקיע ביצירת יחסים אמיתיים והרמוניים בין מנהלות בתי הספר והמחנכות המלוות את הכיתות. במהלך המחקר עלתה בבירור העובדה שזהו גורם מחזק ואשר מעודד את התלמידים להתמסר לתוכנית.
3. מומלץ לכלול בתוכנית תלמידים שמעוניינים להשתתף בה ושנמצאים שם מרצונם החופשי ולא להכריח תלמידים שאינם מעוניינים.
4. חשוב להשקיע מחשבה במתן מענה ראוי לפערי תקשורת שנובעים מאי ידיעת השפות כדי לאפשר למשתתפי התוכנית ליצור תקשורת יעילה. פתרון אפשרי אחד הוא תרגום סימולטאני כך שכולם יבינו כל הזמן. פתרון אחר הוא תרגום ודיבור שווה בערבית ובעברית כדי שכל התלמידים יהיו מעורבים כל הזמן.
5. מומלץ לחשוב על משחקים שבהם יש שיתוף פעולה בין התלמידים משני הצדדים, וניצחון משותף לחיזוק הסולידריות ותחושת הביחד.
6. מומלץ לקחת בחשבון מראש את מצבם המיוחד של התלמידים הערביים אשר לומדים בבתי ספר יהודיים, ולתת במפגש מענה הולם למצבם המורכב. למשל, ניתן לקיים עם התלמידים שיחה אישית לבירור תחושותיהם לקראת המפגש, או להפוך את זה לנושא שיח בקבוצה כדי שיהיה להם מקום ולא יחושו "שקופים".
7. מומלץ להמשיך את התוכנית ליותר משנה אחת עם אותן כיתות. אם לא ניתן להמשיך שנתיים, מומלץ לקיים יותר מפגשים במהלך השנת הפעילות כדי לחזק ולשמר את השפעות הפרויקט.
8. על פי הממצאים עולה כי יש צמדים של בתי ספר בהתאמה גבוהה וכי קיימים צמדים שההתאמה ביניהם לא הייתה מספיק טובה. מומלץ להגדיר קריטריונים להתאמה בין בתי הספר כדי להגדיל את אפקטיביות המפגש עבור שני בתי הספר.
9. יש חשיבות רבה לחלוקה הטרוגנית של הקבוצות בעת המפגש, הן מבחינת מספר הבנים/הבנות משני הלאומים.
10. יש לטפח דיאלוג ישיר בסוגיות שונות כשמדובר בתלמידי על יסודי, על מנת לחזק את ההתמודדות עם המציאות החברתית והפוליטית אשר נכנסת לשיח היזום במהלך המפגש.
11. מומלץ להמשיך להשקיע בהון האנושי ובמנחים המקצועיים מטעם העמותה, לפיתוח האישיות, האמונה והמודעות של המנחה, אשר מקריינים על הצלחות המפגשים ומחזקים את החוויה המשמעותית של התלמידים במהלך הפעילות.

רשימת מקורות:

בר גל, ד'. בר, ח' (1992). גישת קורט לוויין וסדנאות מפגש בין נוער ערבי-פלסטיני ויהודי אזרחי ישראל (במלאת 50 שנים למות קורט לוין: 1890-1947). *Journal of Social Issues*, 48, 2, 139-145.

בר ח' וברגל ד' (1995). פרקים מתוך: "לחיות עם הקונפליקט". מכון ירושלים לחקר ישראל ובית חי אלישר, ירושלים.

בר, ח' ועסאקלה, ג'. (1989). בית ספר לשלום - נווה שלום, 1989: התערבות מתמשכת בקרב חניכים. ירושלים, מכון ישראלי מחקר חברתי שימושי.

גרינברגר, ל. & בארי בן ישי, א. (2020). מפגש יהודי-ערבי בהכשרה לייעוץ חינוכי: זיכרונות אישיים וקבוצתיים, בתוך "מרחבים משותפים במערכת החינוך ובאקדמיה (עורכים אילנה פאל בנימין ורוני ריינגולד). מכון מופ"ת. תשפ"א. ת"א.

הפורום לחינוך לחיים משותפים 2016

<https://dialogtogether.com/%D7%A4%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%9D-%D7%9C%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%9C%D7%97%D7%99%D7%99%D7%9D-%D7%9E%D7%A9%D7%95%D7%AA%D7%A4%D7%99%D7%9D-%D7%94%D7%95%D7%A6%D7%99%D7%90-%D7%9C%D7%90%D7%95%D7%A8/>

מבקר המדינה (2016). חינוך לחיים משותפים ולמניעת גזענות. דוח ביקורת מיוחד. ירושלים.

מרדכי, א' וברנשטיין, נ' (2021). חינוך מתוך משבר: תפקודם וכליהם של אנשי החינוך מתחום החינוך הבלתי פורמאלי בעתות משבר בעיר המעורבת בישראל עכו במבצע 'שומר חומות' (מא, 2021) מקרה בוחן. עבודה סמינריונית שהוגשה במסגרת התואר השני, מרכז בובר לחינוך דיאלוגי. המכללה האקדמית בית ברל.

מרושק-קלארמן, א' (1995). חינוך לשלום בין שווים – ללא פשרות וללא ויתורים", מדרשת אדם – המדרשה לדמוקרטיה ולשלום, יוני 1995, עמ' 9.

משרד החינוך, דוח (2020).

סלומון, ג', (2000). רשומון זה לא רק סרט. עקרונות החינוך לשלום. מכון מופ"ת.

סלומון, ג' ועיסאוי מ' (2009). דו"ח הוועדה הציבורית לגיבוש המדיניות הממלכתית בנושא חינוך לחיים משותפים בין יהודים לבין ערבים בישראל

פלד, י' ושפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי - הדינמיקה של אזרחות מורכבת. רמת אביב: אוניברסיטת תל אביב.

פרידמן, ד' הגר. א' וקלנר יהודית (2017). חיים משותפים בראי המטה לחינוך אזרחי וחיים משותפים – משרד החינוך, בטאון מכון מופ"ת, 60, 12-8.

פרידסון, 2022

שקדי, א' (2003), מלים המנסות לגעת: מחקר איכותני תיאוריה ויישום. תל אביב: הוצאת רמות. אוניברסיטת תל אביב.

שקדי, א. (2012). המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה. הוצאת רמות, אוניברסיטת תל אביב.

Abu-Nimer, M. (1999). *Dialogue, conflict resolution and change: Arab-Jewish encounters in Israel*. State University of New York Press.

- Abu-Nimer, M. (2004). Education for coexistence and Arab-Jewish encounters in Israel: Potential and challenges. *Journal of Social Issues*, 60 (2), 405-422.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.
- Amir, Y. (1969). Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin*, 71, 319-342.
- Aronson, E., & Patnoe, S. (1997). *The jigsaw classroom* (2nd ed.). Longman.
- Bar, C., & Bar-Gal, D. (1995). *Living with the conflict*. Jerusalem Institute for the Study of Israel and Beit Hai Elishur. (in Hebrew)
- Bar-On, D. (Ed.). (2000). *Bridging the gap*. Koerber.
- Bar-On, D. (2002). Conciliation through storytelling: Beyond victimhood. In G. Salomon & B. Nevo (eds.), *Peace Education: The concept, principles and practices around the world*. Lawrence Erlbaum. (pp 109-116).
- Bar-On, D. (2006). *Tell your life story: Creating dialogue among Jews and Germans, Israelis and Palestinians*. Central European University Press.
- Bar-On, D. (2008). *The others within us: Constructing Jewish-Israeli identity*. Cambridge University Press.
- Bar-On, D., & Kassem, F. (2004). Story telling as a way to work through intractable conflicts: The German-Jewish experience and its relevance to the Palestinian-Israeli context. *Journal of Social Issues*, 60.
- Dixon, J. A., & Durrheim, K. (2003). Contact and the ecology of racial division: Some varieties of informal segregation. *British Journal of Social Psychology*, 42, 1–24.
- Epstein, A. (2016). Israeli culture(s) today: Globalized archipelago of isolated communities. In E. Ben-Rafael, J.H. Schoeps, Y. Sternberg, O. Glöckner (Eds.), *Handbook of Israel: Major debates* (Vol. 1) (pp. 76-86). De Gruyter.
- Etzioni-Halevy, E. (2016). The divided people revisited. In E. Ben-Rafael, J.H. Schoeps, Y. Sternberg, & O. Glöckner (Eds.), *Handbook of Israel: Major debates* (Vol. 1) (pp. 245-259). De Gruyter

Halabi, R. & Sonnenschein, N. (2004). The Jewish-Palestinian encounter in a time of crisis. *Journal of Social Issues* 60 (2), 375-387..

Hewstone, M. (1996). Contact and Categorization: Social Psychological Interventions to Change Intergroup Relations. In C. N. Macrae, C. Stangor & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and Stereotyping*, 323-368. Guilford.

Jabareen & Hager, (2016)

Krakowski, 2008

Maoz, I. (2000a). Power relations in inter-group encounters: A case study of Jewish-Arab encounters in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 259-277.

Maoz, I. (2000b). Multiple conflicts and competing agendas: A framework for conceptualizing structured encounters between groups in conflict-The case of a coexistence project of Jews and Palestinians in Israel. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 6, 135-156.

Maoz, I. (2004). Coexistence is in the eye of the beholder: Evaluating intergroup encounter interventions between Jews and Arabs in Israel. *Journal of Social Issues*, 60.

Maoz, I. (in press). Educating for peace through planned encounters between Arabs and Jews in Israel: A reappraisal of effectiveness. In G. Salomon & E. Cairns (Eds.), *Handbook of Peace Education*. Lawrence Erlbaum.

Maoz, I., Steinberg, S., Bar-On, D. & Fakhereldeen, M. (2002) The Dialogue between the "Self" and the "Other": A Process Analysis of Palestinian-Jewish Encounters in Israel. *Human Relations* 55,931-962..

Maoz, I., Bar-On, D., & Yikya, S. (2007). "They understand only force": A critical examination of the eruption of verbal violence in a Jewish-Palestinian dialogue. *Peace and Conflict Studies* 14(2), 27-48..

Paul-Binyamin, I., & Reingold, R. (2014). Multiculturalism in teacher education institutes—The relationship between formulated official policies and grassroots initiatives. *Teaching and Teacher Education*, 42, 47–57.

- Pettigrew, T. F. (1998). Inter-group contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.
- Pettigrew, T.F., & Tropp, L.R. (2000). Does intergroup contact reduce prejudice? Recent meta-analytic findings. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination: Social psychological perspectives* (pp. 93-114). Lawrence Erlbaum.
- Pettigrew, T.F., & Tropp, L.R. (2006). *A Meta-Analytic test of intergroup contact theory*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751-783.
- Ron, Y., Maoz, I. & Bekerman, Z. (2009). "Jewish-Democratic" or "of all its citizens"? The effect of Jewish-Arab dialogue programs on Jewish-Israeli ideological perspectives. Unpublished manuscript.
- Salomon, G. (2004). Does peace education make a difference in the context of an intractable conflict? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 10(3), 257-274..
- Salomon, G. (2006). Does peace education *really* make a difference? *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*.12(1), 37-48.
- Sonnenschein, N., Halabi, R., and Friedman, A. (1998). Legitimization of national identity and the change in power relationships in workshops dealing with the Israeli/Palestinian conflict. In E. Weiner (ed.), *The Handbook of Interethnic Coexistence*. An Abraham Fund Publication, New York: Continuum (pp. 600-614).
- Sherif, M. (1966). *In common predicament: Social psychology of intergroup conflict and cooperation*, Houghton-Mifflin.
- Stephan, W. G. & Stephan, C. W. (2001). *Improving Intergroup Relations*. Sage.
- Steinberg, S. & Bar-On, D. (2002), An Analysis of the Group Process in Encounters between Jews and Palestinians Using a Typology for Discourse Classification. *International Journal of Intercultural Relations*, 26 (2) 199-214, .
- Suleiman, R. (2004). The Planned Encounter Between Israeli Jews and Palestinians: A social-psychological perspective. *Journal of Social Issues*..60, 323-337.

Swirski, 2016

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In S. Worchel and W.G Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. 7-24. Nelson-Hall.

Yonah, 2016

[1] מכון ישראלי- פלסטיני לחקר שלום במזרח התיכון המפעיל את פרויקט הנרטיבים המקבילים